

չէին կարողացել կատարել նրա խնդիրքը: Մամատ խանը ոչ թէ միայն հարկ հատուցանելոյ համար Հերակլին՝ փոքր պատճառի էր սպասում՝ զլուս վերցնել Վրացոյն ընդդէմ, այլև համեմատ մահմետական կրօնից՝ լաւ ևս էր իւր հաւատակցիցը կախումն ունենայ քան թէ այլակրօնիցը, հեամայած էր ինձ Սարգարն, որ աշխատիմ հաւատացնել Մամատ խանին, կտրելոց է նորա կախումն Վրացուն՝ եթէ հնազանդութեան պայմանները կատարէ, և եթէ վախենում լինի Մամատ խանը Հերակլիցը, գրեմ զօրք զրկէ Թարվիզուց Նրեանը պահպանելոյ համար:

Մամատ խանը, որպէս երևում էր պարզ ինձ հետ խօսելուցը, շատ ուրախ էր Սարգարի առաջարկութեան վերայ, բայց երկիւղ էր կրում Պարսկական զօրքը Նրեան մոտենէն, թէ հեշտ է բերեն, բայց արտաքսիւր դժուար՝ և անհնարին ինձ նման անզօր տիրապետողի համար:

Հերակլը լսելով իմ զայտուան լուրը, ծածկաբար գիր էր ուղարկել Մամատ խանի վերայ, չընդունէ ինձ, ապա թէ ոչ պատրաստ է Վրացի և լեռնական զօրքով զալ, աւերել նորա երկիրը: Մամատ խանը մնացել եր երկու ջրի մէջին շուարած: Ի վերջոյ Հերակլն գիրը ինձ տուաւ, և ես ուղարկեցի Սարգարին Թարվէզ նկարագրելով ամենայն պարագայքը: Տասն և վեց օրից յետը ստացայ Սարգարէն մին դուրան, որոյ վերայ կնքած էր և երզուած, չգրծել խոստմանցը, այս ինքն օգնել Մամատ խանին և թոյլ չտալ այնուհետև ինչ և իցէ հատուցանել անհաւատին, միայն թէ Մամատ խանը պատանդներ և պարզեներ Շահի համար

ուղարկէ. — իսկ Նրեանից զօրք առաքելոյ համար՝ հարկաւոր չէ՝ գրած էր, որովհետև ես պէտք է էս տեղաց դորա համար զօրք զրկեմ, որ Հերակլն հետը պատերազմեն: Հազիւ քսան երկու օրումը կարողացայ համոզել Մամատ խանին ընդունել Սարգարի առաջարկութիւնները:

Լնքան կացայ Նրեան, մինչև պարզեները պատանդների հետը և հնազանդութեան գիրը հասան Թարվէզ և էն տեղաց երկու հազար զինուորականք եկին հասին Նրեան: Լս քանի մի ամիսն Նրեանու չորս կողմը զբօսալի տեղըանքումը զբաղեցնում էր ինձ Մամատ խանը: Լրտեսները համբաւ էին բերում, թէ Հերակլը պատրաստվում է զալ Նրեանու վերայ, թէև լաւ զիտէինք, ձմեռն մօտ էր, ճանապարհների վատութիւնիցը չէր կարող գալ, այսու ամենայնիւ պարտաւոր էի սպասել զարնան, մանաւանդ որ Հերակլը իւր զբրութեանց մէջն որ Մամատ խանի վերայ էր գրում, յայտնում էր թէ ինձ յայտնէ՝ չգնամ Թիֆլիզ, որ չի պէտք է ընդունէ: Լս ևս երկու անգամ գիր գրեցի, պատասխանը ոչ միայն չտուեց, այլ և ուղարկած մարդկանց վերայ սպառնացել էր, որպէս թէ սպանել կտար թէ որ գիր բերած չլինէին: Լս լուրերն ևս Սարգարին հազորդելով՝ նա էլ գրած էր, թէ ինքն էլ պատրաստվում է զալ մեծ բանակով գնալ Վրաստանի վերայ: Լս լուրերը Հերակլին ծաղրածութեան տեղ էին գալիս, որպէս եկողները կպատմէին: Յանկարծ աշնան վերջերումը հրաման ստացայ յանձնել պաշտօնս զօրաց հրամանատուին, և գնալ շուտով Թարվէզ, խորհուրդ

անել Սարգսրի հետը էս երեւելի ճանապարհորդութեան վերայ:

Որդի . . . որդի մոռացայ ասել, — լռեց միայնակեացը հարուստ ժամանակ և յետոյ վերառաւ: — Է՛, Է՛, Է՛ի մոռացած, այլ խղճմտանքս էր՝ որ ստիպում էր ամաշխուժս լռել, անցկենալ չպատմել քեզ, բայց ըստ որում ամենայն մեղքս իմ բերանօքս մինչև էս տեղ խոստովանեցայ, որն որ էս քառասուն տարուան մէջը ոչ ոքի չէի յայտնած, լաւ է, որ էս էլ ասեմ, որպէս զի ոչինչ չմնայ սրտումս: Երբ, որպէս ասեցի Երեւանու խանը ինձ էս էն կողմն էր ման ածում որսորդութեան և ժամանակ անցկացնելոյ համար, և կամենալով ինձ աւելի ծառայութիւն ցոյց տալ, ինձ հետ իւր պարզ յարակցութիւնը յայտնել կամ թէ և ևս պարզ ասած, շահել, ասեց՝ գնանք Եջմիածին Հայոց Եթոռն (օճախն), լաւ տեսնելոյ եկեղեցի է և Աթոռիկոսը շատ լաւ մարդ է, ի հարկէ Սարգսրին նա ևս մեծ պարգևներ, և հաղուագիւտ բաներ ընծայ կըրկէ: Եւս սկիզբն փոքր ինչ նազ արի, սիրտս չէր դալիս գնալ էն Եթոռն՝ որ իմ պապերի սուրբ տեղն էր, որոյ փնասին պէտք էի պատճառ լինէի: Մամատ խանի քանի մի անգամ ստիպմանցն՝ ի վերջոյ համաձայն վեցայ. վաճն որոյ և խանը մարդ ուղարկեց, իմացումն տուաւ կաթողիկոսին, որ և նշանակած էր օրն և ժամն:

Մին շաբաթի օր, կէս օրից յետը դուրս եկինք Երեւանու մեծ բաղմոլթեամբ և հինգ Երեւանցի Հայոց երեւելի Մէլեքները հետերնիս էին: Ճանապարհումը աշխատեցի Հայերիցը մինին զոնէ միայնակ գտնէի, հետը Հայերէն խօսէի, ցոյց տայի թէ

և ես Հայ եմ սրտով և Հայի որդի, — բայց չելաւ, չկարողացայ էս պատեհ ժամն գտնել — Մամատ խանը մինչև Եջմիածին՝ կանգնաչափ չհեռացաւ ինձանէ: Քանի քանի անգամ գիւղեր և վանքեր պատահելիս՝ Հայերիցը մինին յառաջ էի կանչում, հարցնում այս ի՞նչ տեղ է, այն ի՞նչ վանք է, ի՞նչ իրաւունք ունի Աթոռիկոսն իւր ազգի վերայ, ի՞նչ ասել է վարդապետ, եպիսկոպոս, երբ է շինած Եջմիածինը, ի՞նչպէս են ընտրում կաթողիկոս, ո՞վ է այժմեան Աթոռիկոսն և ի՞նչ է նորա անունը, քանի միաբանք կան, որքան գիւղեր կամ հող ունի և ինչ, և ինչ: Սիրտս լիքն էր, զողողում էր, թէ երբ և ինչ կերպով յայտնեմ իմ ո՞վ լինելս: Զէ . . . չելաւ էլի, չկարողացայ սրտիս խորհուրդն կատարել:

Այս ժամաչափ ճանապարհ Եթոռին մնացած՝ տատնաչափ վարդապետք եկած էին մեզ ընդ յառաջ և սպասում էին մին վանքի գաւթի մէջը, ուստից երբ մեզ տեսին, դուրս եկին զգեստաւորուած, մեր գալուստն շնորհաւորելոյ, ընկան մեր առաջն մինչև Եջմիածնայ պարսպի դուռն, ուր մին սպիտակամօրուս եպիսկոպոս, որ փոխանորդ էր կաթողիկոսի, իւր միաբաններովը խաչով, խաչվառով սպասում էին մեզ: Հէնց հասանք սոցա մօտն՝ սկսեցին երգել, և կաթողիկոսի փոխանորդը կամ տեղապահը մօտեցաւ ինձ և Մամատ խանին ու թուրքերէն շնորհաւորեց մեր գալն և հրաւիրեց պարսպիցը ներս գնալ: Եւս տեղ ես չկարողացայ հանդուրժել, սկսայ արտասուել: Մամատ խանը զարմանալով հարցրեց պատճառը: Եւս, պատասխանեցի, նայելով էս ալեղարդ ծերունւոյ հա-

սակին, միտքս եկաւ թէ արդեօք և ես պէտք է էս հասակին հասնեմ, և կամ թէ էս արեղարդ ծերունին ի՞նչ է մտածում աշխարհքիս անցողական փառաց համար, որն որ փորձած — տեսած է . . . : Լսպէս թէ և կցկտուր խօսքերով կարկատեցի լաց ընկուս պատճառը, բայց . . . բայց և ես հասկանում էի որ չկարողացայ հաւատացնել, համոզել նրան: Հայոց հոգեւորականները մէջերնուն խօսում էին իմ լաց ընկու վերայ, որն որ և ես փոքր ի շատէ լուծ էի, հասկանում էի: Լսքանն է մահա, որ մին ծերունի վարդապետ ասում էր, սորա լաց ընկելը Հոգւոյն Արքայ շնորհքն է, որ մեզ սա խրդւոյ և ողորմայ: . . . Լաւ նշան է անորին տեսնելն էսպէս քրիստոնէական փառաւոր հանդէսն և արտասուելը:

Մի նեղ փողոցի միջովն անցանք, մրտանք մին փոքր դուռն և դուրս գնացինք Լջմիածնի գաւիթը: Վեր ելանք Պաթուղիկոսի պալատը կամ որպէս նրանք անուանում էին, Վահարանը, ուր ծերունի Պաթուղիկոսը բազմած էր գահի վերայ: Ահա ժամ Պաթուղիկոսի մօտը նստեցանք, շատ չնչն առարկաների վերայ խօսեցինք, որոնք միտքս չէ, և յետոյ գնացի ես ինձ համար պատրաստուած փառաւոր սենեակը: Մամատ խանը մնաց Պաթուղիկոսի մօտը: Վարող կամ ասել մերձ հազարաւոր ձիաւորք կային մեզ հետ: Եթուր ներս մտնելու ժամանակը՝ աղմուկը տեղի տուաւ մեռեալ լուծեան, որպէս թէ ոչ դք չէ մտած էս Եթուն, ոչ ուտելեաց, ոչ տեղի և ոչ ձիանց կերակրոց համար, ինչպէս ուրիշ տեղրանք տեսած էի: Լս տեղ այնուհետեւ ձայն, աղմուկ դուրս չեկաւ, էնպէս բարե-

կարգած էր Լջմիածնայ Եթուր: Լս մնացի միայնակ ժամաչափ: Մին էլ ներս բերին երկու խոնչայ, դրին առջես ու վրի ծածկոցն վեր առին: Կայեցայ խօնչէքանց մէջին մին մեծ՝ մին փոքր ժամացոյցք, և բետուն զազ (ինչպէս որ յետոյ չափեցինք տեսանք) դիբայ, քսան զազ մահուդ քանի մի գոյն, երկու մեծ և փոքր հայելք, տասնաչափ դանակներ կերպ կերպ, տասնութը գլուխ շաքար, երկու լետր խահվէ: Բերող վարդապետն յստակ Պարսկերէն վեր առաւ. Խան, Պաթուղիկոսը (Խալիֆէթուլխալիֆէն) ուղարկեց ձեզ համար էստունք ատամի վարձ (դիշ քիրասի): - Ատամի վարձ, ի՞նչ ասել է վարդապետ, հարցրի զարմանալով: Մեր Եթուի սովորութիւնն է, — պատասխանեց վարդապետը, — ամենայն մեծամեծաց, հասնելիս մեր (օջաղն) վանքն, նրան ատամի վարձ անուամբ ընծայ քաշել: Լս լռեցի բոպէաչափ, և ապա վեր առայ, ի՞նչ տեղ ես սովորած Պարսկերէն լեզուն: Կա պատասխանեց, ես ծնած եմ Ասպահանու Զուզումը: Ում որդին ես, հարցրի: Կա պատասխանեց, այս ինչ այն ինչ մարդոյ թուռն և որդին եմ: Ճանաչս եկաւ երբ պապի և հօր անունը լսայ, վասն որոյ վեր առի, ունիմ ազգական Շիրազ էդ անունով: Եյո, պատասխանեց վարդապետն, այս ինչ այն ինչ մարդիկ եղբարքս են, որք Ասպահանու գնացել են Շիրազ վաճառականութեան համար և պսակուած էն տեղ մնացած են: Լս սկսեցի նորա եղբարց, որդւոց և աղջիկների, կանանց, քուերց, ազգականների անունները մի ըստ միօջէ ասել, ուր տեղ տուններին է, և ինչպէս տներ ունին: Վարդապետը զար-

մանալով նայեց երեսիս ու հարցրեց, Խան, ի՞նչ տեղաց է յայտնի քեզ էդ անուանները: Պատասխանեցի, ես Ալահվերդի խանի որդին եմ, որ Շիրազու Հայերի գլխավորն էր: Արեւմտ ասաց վարդապետը, Գեորգի խանի թոռն էք, Ազադուր խանն էք . . . ինձ չէք ճանաչում: Ես ասեց ու սկսեց հայերէն լեզուաւ իւրեան ծանօթացնել, էս կողմը էն կողմը նայելով, որպէս զի ոչ ոք պարսիկ չլինի էն տեղ ներկայ. — ես քանի մի ամիս ասաց՝ տիրացու ժամանակս քեզ հայերէն դաս եմ տուած, անուան էր տիրացու Արապետ, այժմ՝ վարդապետ ելն. ելն: Ի հարկէ նրան տեսած էի պռանց մօքուսի և հիմի՝ որ լաւ նայեցայ՝ ճանաչեցի, ուզում էի վեր կենալ ձեռքն համբուրել և ահա էս միջոցին Մամատխանը ներս եկաւ, խօսքերնինք ընդմիջեցինք և Արապետ վարդապետը վերկացաւ կանգնեց, գլուխ տուաւ դուրս եկաւ, իմ շնորհակալութիւնս տանէ մատուցանէ Ասթուղիկոսին:

Աւելցի տեղեկանալ Մամատխանէն, ի՞նչ ասել է ատամի վարձ ասած բանը: Աս սկսեց երկարօրէն պատմել ինձ, թէ երբ ես կամ որդիքս կամ եղբարքս՝ էս տեղ գանք, ինչպէս հին ժամանակէ ի վեր մնացած է էս սովորութիւնը, կառնենք իւրաքանչիւր ծառայի համար հինգ հինգ հազար դիան, երկվարաց երկու և ջորեաց մին մին հազար դիան: Աւ ինձ կամ եղբարցս համար կխօսինք զին կկտրենք, երբեմն շատ՝ երբեմն քիչ, ժամանակը դիտէ, զորօրինակ, եթէ նոցա զատկն է, ի հարկէ, շատ կլինի, թէ էնպէս ժամանակ է՝ մին երեւել որ չէ՝ մին կերպով շատով քիչով անց կկենանք, մեր մէջը կհամաձայնվենք,

և հիմի շատ խօսեցի զինք վերջացրիս էնպէս որ ձեր ծառայիցն շինել տուի մին մին թուաման, երկվարաց չորս և ջորեացն երկու երկու հազար դիան: Աս զարմացած մնացի Մամատխանի խօսքերի վերայ, մրտածում էի՝ մի՞թէ Լշովիածինք գանձաբան ունի որ ինքնաբոյս է, կամ աղբւր կայ էն տեղ՝ որ ոսկի կամ արծաթ է բրդխում: Շատ կպատահի, հարցրի, քո և եղբարցդ կամ որդւոցդ Լշովիածինք գալ:

Տարին, պատասխանեց Մամատխանը, մին երկու անգամ իմ գալս կպատահի և մին անգամ աղգականացս, էն էլ Հոյսերի զատկին: Նոցա կդրկեմ իմ կողմիցը որ Հայերի զատկը շնորհաւորեն:

Աս չուզեցի հետաքրքիր հարցմունքներ աւելացնել, վախճանալով թէ յանկարծ բարկանամ ու հակառակ խօսիմ, փոխանակ բան չենեղո՞ւ աւերեմ, վասն որոյ լուցի և հրամայեցի ընթրիք տան:

Առաւօտեան ալեգարդ Ասթուղիկոսը քսանաչափ եպիսկոպոսօք եկաւ ինձ տեսութիւն: Աս ուղեցի ներս դալիս տեղեցս վերկենալ և մաքումս զրաձ էի աջն էլ համբուրեմ: Մամատխանը թոյլ չտուեց վերկենալս, ասելով ամօթ է քեզ մին Հոյսի համար վերկենալ: Աս ևս յիմարութեամբ նորա խօսքին տկանջ զրի, բայց յետոյ շատ փոշխմանեցայ:

Ասթուղիկոսը հրաւիրեց մեզ գնալ Տաճարը պարտադրի ժամանակը: Աս թոյլ չտուի Մամատխանին խօսել, իսկ և իսկ՝ որպէս զի նա չբացատէ, վասն որոյ համաձայնուեցայ և հարցրի, ե՞րբ էք նշանակում՝ գանք Տաճարը: Պատասխանեց Ասթուղիկոսն, մին ժամից յետոյ՝ երբ իմ համաձայնութիւնը լտու, փոքր ինչ

խօսելուց յետք Ասթուղեկոսը շատ ուրախութեամբ վերկացաւ դուրս գնաց, եւ էլ ոտի վերայ կանգնեցայ ու մինչեւ դուռը դռնացի ուղեորել: Աշմարեցի, որ էս շատ ընդդէմ էր Մամատ խանին:

Ժամաչափ սպասելով՝ զանգակները խփուեցան. լուսամտուիցը նայում էի, ինչպէս Ասթուղեկոսն իւր փառաւոր հոգեւորականաց հանդէսովը մտաւ Տաճարն, ուստի նոյն Ասրապետ վարդապետը վերադարձաւ եկաւ մեզ հրաւիրելոյ: Մեր եւս շատ բաղմունքեամբ գնացինք մտանք Տաճարը: Այս, որդի, չեմ կարող հիմի, էն սրտի զգացմունքն, որ էն օրը զուլում էի, հիմի, հիմիկուան էս լեզուովս քեզ պատմեմ: Եւքանն ասում եմ, որ շատ հետաքրքիր էի նայում էս — էն կողմը, էն հին Տաճարին եմ ասում, որոյ ժամանակից հնացած եւ մաշուած կամարներէ տակին՝ երկու հարիւրից աւելի հոգեւորականները զարդարուած, զգեստաւորուած՝ ոմանք թաղերով, ոմանք թանկաղին շուրջառնելով, կամ զաւազան, կամ բուրվառ ձեռքերնումը կարգ կարգ կանգնած, միմեանց հետ քաղցր եւ ներդաշնակ աղերսախառն ձէնով երգում էին էն ազօթքները՝ որոնք երկխայտութեանս ժամանակը լսած էի: Մտքէս անց էր կենում էն հոյակապ տաճարի մէջը ի շինութենէ, անտի քանի քանի քրիստոնեայ եւ անքրիստոնեայ, բարի եւ անբարի թաղաւորներ, իշխաններ կանգնած աղօթած են, քանի քանի այլալիք տիրապետողներ մտած են զրսիցը աչքերով նայած, քննած՝ դուրս եկած: Աւր էին նրանք, — նոցա ասուերն անգամ չէին երեւում: Այս, հաւատաւրաց հմն, նրանց կանգնած տեղումը հիմի

կանգնած, փքվում ուռչում եմ, ինչի, ըստ որում ունայն է աշխարհս եւ նրա փառքն ոչինչ:

Մինչեւ Սուրբ Սուրբ ասելն եւ մտօք ցընորուածի նման էի, էն սուրբ խորհուրդի ժամանակն ամեն ուշքս ու միտքս զուլսս դալով, ջերմեռանդ սրտով մեզայ գոչելով մաքումն, սկսեցի ազօթելն: Եւքան անըզգայ էի, որ չէի իմանում ո՞ր եմ եւ ո՞վքեր կան մօտս: Մին էլ այն զգացի, որ երեսիցս տաք տաք արտասուքը կաթիլ կաթիլ թափուեցան մօրուսին վերայ: Թէեւ զուլսս խոնարհացրի՝ որպէս զի ուրիշները չնշմարեն, բայց չեղաւ, աչքիս պոչովը տեսնում էի՝ որ մօտիս կանգնածները նշմարեցին ու լաւ տեսան: Այս ինչ չկտրելոյ համար երկար միջոց աղլուխս չհանեցի արտասուքս սրբելոյ համար, բայց տեսայ չէ լինում, հանեցի ալլուէս որպէս թէ քիթս եմ սրբում, մին կերպով աչքերիս արտասուքն էլ սրբեցի ու քարացած կանգնեցայ մինչեւ պատարագը վերջացաւ, յառաջ գնացի մօտեցայ Աւետարանը համբուրեցի՝ դուրս եկայ ժամիցը, ինչ եւս հետեւեց Մամատ խանը: Ես տեղ իմ մահըն ու կեանքը, բախտաւորութիւնն ու տարաբախտութիւնը վճռածի նման եղաւ, ըստ որում Մամատ խանը կամ միւսները արդէն իմացան կամ քրիստոնեայ եմ, կամ թէ համոզուեցայ քրիստոնէանալ:

Այնուհետեւ շատ փոքր կնատէիք սնեակումը, բայց ի հացի ժամանակը, մնացեալ ժամերնիս Աթոռի ամենայն երեւելի տեղանքն էինք դնում տեսնելոյ, տնտղելոյ: Ինչ շատ զարմանալի թուեց տպարանը, որոյ մասին շատ լսած էի, բայց չէի տեսած, եւ սեղանատուներ, ուր երկու հա-

ընդհատ հոգիէն աւելի կճաշէին, հացատու-
նը, ուստից վեց հարիւր մարդից աւելի
հաց կուտէին և ըն. և ըն:

Մամատ խանը երեւի կասկած էր առած
ինձանէ, որ էլ չէր հեռանում մօտիցս և
ես աշխատում էի, որպէս զի մին Հայ ա-
ռանձին կարողանայի գտնել ու սրտիս
խորհուրդը ապսպարել Աթուղիկոսին,
բայց անկարելի եղաւ: Երբ սեղանատունը
նայելոյ էինք գնացել, Արապետ վարդա-
պետին այսքան կարողացայ քանի մի բա-
ռով ասել թէ, էս տեղ չկարողացայ քեզ
տեսնել, Երեւան կսպասեմ, շուտով գաս:

Հանկանում էի շատ մնալ Եթոռումն
և սրտիս փափագն կատարել, բայց նայե-
լով Էնքան բազմութեան ծախքին, որ իմ
պատճառաւ էր մնաս զիպշում Եթոռին,
վասն որոյ չորրորդ օրը, այս ինքն երեքշա-
բաթի օրը վերադարձանք գնացինք Երե-
ւան: Ես բանից անտեղեակ, մի՛ ասիլ
Մամատ խանը իւր մարդոյ բերանով խօ-
սեցած է լինում Աթուղիկոսի հետը, որ
ինձ հարիւր և Սուլէյման խանի համար
հինգ հարիւր թուման պատրաստի զրամ
և էնքան էլ հազուադիւս բաներ ընծայ
պէտք է տայ: Աթուղիկոսը զանազան
պատճառներ բերելով, չէր ուզեցել տալը:
Մեր դուրս գալոյ ժամանակը Աթուղի-
կոսը մինչև պարսպի դուռն եկաւ ծանա-
պարհ ձգելոյ և տասնաչափ սպիտակա-
մօրուս վարդապետներ մինչև կէս ծանա-
պարհը: Նոցանէ հեռանալիս, իմ շնոր-
հակալութիւնս որպէս Աթուղիկոսին,
նոյնպէս և վարդապետացը շուտ շուտ
յայտնելիս, ողորմելիքը կրկնում էին, նե-
րէ աւել պակասին, սեւերես ենք քեզ
մօտ, Եստուծով ժամանակաւ քեզ ծա-

ռայութիւն կանենք, և այլ էսպէսի խօս-
քեր: Ես չէի հասկանում նոցա ասու-
թիւններն և նպատակները:

Երեւան, երկրորդ օրը, Արապետ վար-
դապետը երկու ուրիշ ծերունի եպիսկոպո-
սօք, որոց մինի անունը Մինաս էր, եկին
ինձ տեսութիւն մեծամեծ ընծաներով և
Աթուղիկոսի գրով թէ Սարգսրի համար
և նորան արժանի՝ հազիւ կարողացանք
էս ընծաները պատրաստել կարճ միջոցումս
և ըն: Ընծաները թէ պատրաստի զրամը և
թէ միւս բաները մերձ հազար թումանի
կլինէր: Ես զարմացայ թէ էս ինչ ընծա-
ներ են, մի՞թէ, ասացի եպիսկոպոսաց, ձեր
արտերն ոսկի են բերում կամ ջրերնիդ
արծաթ են դառնում: Եպիսկոպոսները
պատմեցին ինձ Մամատ խանի ստիպելն էս
ընծաների համար, և թէ էն տեղ Եթո-
ռումն և ծանապարհին ևս ասած էր խա-
նը վանականաց՝ թէ իբր թէ դու խռոված
ես գնում Աթուղիկոսէն, և թէ Թարվէզ
զրեւոյց ևս Սարգսրին՝ քեզ արժանի քո
պատուին չընդունեցին Եթոռումն և ըն:
և ըն:

Ես շատ երդամբ հաւատացրի, որ եր-
բէք էդ մասին մտածած ևս չեմ նախ, երկ-
րորդ հրամայեցի՝ իսկ և իսկ ինձ տուած
Եթոռումն ընծաները բերեն ու վերադարձ-
նեն նոցա: Հայտնեցի նոցա ծածկաբար
քրիստոնեայ լինելս, և Հայաստանեայց Ե-
կեղեցւոյ աւագանի որդի: Նշանակեցի Ար-
ապետ վարդապետը քանի մի գիշեր գայ
իմ սենեակիւմս ժամերգութիւն կատարէ,
և կիւրակի օրն խոստովանուեցայ և հա-
ղորդուեցայ նրա ձեռամբը: Արող է ամե-
նայն ոք լաւ հասկանալ թէ եպիսկոպոսաց
և Աթուղիկոսին ինչ ուրախութիւն էր

ինչպէս մին անառակ որդին վերադարձնել
 Լեկեղեցւոյ ծոցը: Մինաս եպիսկոպոսը, որ
 նոցանէ աւելի ծեր և խելացին էր, առա-
 ջին անգամը լսելիս իմ բերանէն քրիստոնե-
 կայ զոյս, ուրախութիւնից սկսաւ լալը ու
 դառն արտասուելն: Սա շատ խնդրեց ինձ,
 այնպէս անել որ իմ գնալուց յետը Մա-
 մատ խանը չնեղացնէ Եթոփին: Սա էնպէս
 ազդու կերպով իւրեանց նեղութիւնները
 նկարագրեց ինձ, որ ես ևս արտասուեցայ:
 Սրան յանձնեցի Լեւոնիստի մօտ և
 ինձ և Սարգարի համար հիմկուան բե-
 րած ընծաները առնէ՝ յանձնէ Աթուղի-
 կոսին, իսկ միւս երկուսին քսան օր պահե-
 ցի Երեւան, երբեմն ես նոցա և երբեմն նո-
 քա ինձ մօտ կլնէին, մինչև որ Սարգա-
 րիցը Աթուղիկոսի համար խիլայ և հրա-
 մանադիր բերել տուի, որպէս զի ոչ ոք
 չհամարձակէ այնուհետև Հայոց Եթոփին
 նեղութիւն տայ, և եթէ պատահի մին էն-
 պէս բան, Աթուղիկոսը հաղորդէ ուղիւ
 Սարգարին:

Լսում էի, որ Մամատ խանը շատ ստոր-
 ջացած էր ինձ Լեւոնիստի պարսպի մէջը
 կոխելը, ըստ որում մինչև էն ժամանակը
 կարծում էր, ոչ թէ կարծում էր, այլ հա-
 լաստի էր նրան որ Լեւոնիստը իւր զան-
 ձարանն է, բայց այնուհետև ինձ նման
 պահանջողիցը շատ երկիւղ էր կրում:
 Մինչ այս մինչ այն, որպէս վերն ասեցի,
 Սարգարիցը հրամանատարացայ գնալ Խար-
 վէզ: Երեւանու զուրս զալուցս երկու օր
 յառաջ, որ Սիրակի էր, առաւօտեան
 լոյսը չծագած՝ գնացի Լեւոնիստին, հասայ
 պատարագին: Պատարագից յետը գնացի
 Աթուղիկոսի աջը համբուրելոյ և հրա-
 ժարական օրհնութիւնը ժառանգելոյ: Լն

ժամանակը խորհուրդ տուի չորս հինգ
 հարիւր Թումանի հազուագիւտ բաներ
 մին եպիսկոպոսի ձեռամբ ուղարկէ Խար-
 վէզ Սարգարին ընծայ ինձ հետ կամ քա-
 նի մի օր իմ զուրս զալուց յետը: Աղորմե-
 լի ծերունին ընդունեց առաջարկութիւնս
 ուրախութիւնով և շնորհակալութիւնով:

Երբ հասայ Խարվէզ, էնպիսի երեւելի
 ծառայութիւններէս համար Սարգարը շատ
 պատուով ընդունեց ինձ և մեծ շնորհ էր
 ցոյց տալիս: Աթուղիկոսի ուղարկած ե-
 պիսկոպոսը աշխատեցի շուտով վերադարձ-
 նել խիլայով և լաւ հրամանագրերով
 Լեւոնիստի անշարժ կալուածոց համար:

Օր ըստ օրէ, յառաջագէտ էի լինում
 Սարգարի մօտը և երեւելի զործեր ինձ էր
 յանձնում: Իմ ձեռամբ էին կատարվում
 իմ միջնորդութեամբ հնազանդված քա-
 ղաքներին վերաբերեալ զործքերը, որպէս
 թէ նոցա վերայ իշխողը ես էի: Մինչ իմ
 վերադառնալը Ջաֆար Աուլի խանը,
 Խոյեցի Հիւսէյն խանի որդին, որպէս ինձ
 մերձ ծանօթ և երախտապարտ, առաջինը
 տիրապետողաց մէջը, թէպէտ եկած էր ու-
 ղիղ մինչ ես Երեւան էի, և իջած Սար-
 գարի տանը, որպէս թէ իւր զուլը հա-
 լատացել էր Սարգարին, վասն որոյ և
 Սարգարն նորա հպատակութեան և բարի
 օրինակ լինելոյ, մանաւանդ նորա տուած
 բարի խորհրդոց համար շատ էր սիրում,
 վասն որոյ Եղայ Մամատ խանէն նորա հա-
 մար շնորհած հրամանագիր էր բերել տուել,
 այսու ամենայնիւ զգում էր, որ ինձ պար-
 տական էր էն ամեն իւր պատուի և յա-
 ռաջողութեան համար: Յանկանալով
 ապացուցանել իւրեան երախտապարտու-
 թիւնը, միջնորդ եղաւ ինձ համար զան-

ձապետութեան աստիճան առաւ Սարգս-
րէն: Եւրպատականի բախտոյ վեճակն էս
երեքիս ձեռքումն էր, այսինքն Սարգսրի,
Զաֆար Ղուլի խանի և իմ: Իբրեւս տա-
նիցս դուրս կը գայի, հաղարաւոր մարդիկ
առաջնս և յետնէս կընկնէին: Մտքումս
բարեբախտութեան ծայրն էի հասած:

Էս միջոցումը, մինչ Սարգսրը պատ-
րաստվում էր Վրաստանու վերայ գնալ,
Աղայ Մահմադ խանէն հրամանագիր եկաւ
չգնալ տարակը մինչև իւրեան դալը, որով-
հետև ինքն մտադիր է ծանր զօրքով դալ,
զնալ՝ փռէփնդիր լինել: Էս տարի և մեր
ուշանայն իմ երեւակացութեամբը, փա-
ռաց հանդէս բաց արեց ինձ համար, այս
ինքն,

Եհմաա խան Մարաղու տիրապետորը,
որ Եւրպատականի թերես էս ժամանակը՝
բոլոր Պարսկաստանի առաջին հարուստ
և երեսի անձն էր, հետս ծանօթացաւ,
տեսնելով որ ձեռքումս իշխանութիւն կայ
և շատ դործում կարող եմ հարկաւոր
լինել իրան, առաջարկեց ինձ փեսայանալ:
Այն ինչ դժուարութիւն, ոչ ինչ խղճա-
հարութիւն չկարողացան արգելադրել լի-
նել ինձ նորա առաջարկութիւնը ընդու-
նելոյ համար: Անկացս փոփոխութիւնը
ներկայացրեց ինձ դարձեալ այլ իմն երջա-
նիկ դար: Քանի մի ամիս յառաջ դիմեա
անցած Էջմիածնու և Արեւանու ներգոր-
ծութիւնները մոռացայ խղճով: Քառա-
սուն օր, քառասուն զիշեր հանդէսով
հարսանեացս ուրախութեանց յետոյ, խա-
տովանկեցայ ամենից փետոյ, ումը, էն էր
Եհմադ խանի նման մարդոյ, որ էս օրերու-
մը բոլոր Պարսկաստանի միջո ամենից հա-
րուստն էր և զօրեղը Սարգսրի քաղա-

քականութեանը շատ յարեալ էր իւր
ստորադրելոց ինսամմանադը Էնպիսի երես-
ի տիրապետողի հետը: Կասնեայ առա-
ծը կարողացայ ապացուցանել թէ, Էնպիս
թուրքացել եմ որ հօրդ խաչը էլ չես ձա-
նաչում: Մինչև էս ժամանակը՝ ծածկա-
բար դիմի կկռէի, երբեմն երբեմն քրիստո-
նէութեան վերայ կմտածէի, Հայերի հետը
ծածկաբար հաղորդակցութիւն կանէի,
բայց . . . բայց այնուհետև Էնպիս
կոշտ և կոշտ եղայ, որ նրանք էն աստի-
ճան ատելի եղան ինձ, որ քրիստոնէի ա-
նունն անդամ լսելս զղուէի էր ինձ, և որ-
պէս թէ նրանց ընդդէմ մին անկրեւոյթ ա-
տելութիւն էր զոյացել սրտումս: Էս օրե-
րը բոլոր պարսկաստանումը մի միայն Մա-
րաղէն էր Հայոց համար պատառանալան
անանջական, և Եհմադ խանի հարստու-
թեան աղաղաւ, որ շատ սիրելով իւր օգ-
տի համար էս աշխատասէր ժողովուրդը՝
հաւաքել էր իւր հովանաւորութեան տա-
կը: Երգում, Վարս, Բայազիդ, Վան
և Խոյ Հայ վաճառականներ ունէր նստա-
ցրած, ամենքին էլ առանձին առանձին
մեծ գուժարներ էր յանձնած, առեւտուր
անէն, որ և մեծ օգուտներ էին բերում:
Հիմի եթէ նա իւր հարստութիւնը մոհ-
մետականաց ձեռքը ձգէր, անշուշտ ոչ
միայն ապարդիւն կմնար, այլ և առաջը
չէր կարող վերադառնալ: Աստորա արար-
մունքին չհանդուրժելով, սիսեցի խորհուրդ
տալ, ինչ հնարք կարող էր դործածել,
աշխատել Հայերին դնել թուրքացե: Ե-
հմադ իւր, լի, անկ միայնակեացը . . .
լի . . . տես եւ ի՞նչպէս բարի մահմե-
տական էի եղած, և որքան էի ցանկանում
այն օրէնքի տարածումը:

Չէ՛, չեմ մոռանալ, քաւ լիցի թէ մոռանամ : Արբ շատ անգամ կրկնեցի . . . ստիպեցի աներաջա հետեւիլ խորհրդիս — Հայերին մահմետականութիւնն ընդունել տալոյ համար, — մին որ ոչ գէտ, ոչ գէտ, յանկարծ պատասխանեց, փեսայ, փեսայ Տնողացդ կամ ստնտուիլ արեւը կամ կաթը պէտք է եղած լինի Հայի արին կամ կաթը, էդ քո ստիպելդ՝ ինձ կստիւածանաց մէջ է ձգուած, ապա թէ ոչ՝ քեզ ի՞նչ հարկաւորութիւն նոցա կրօնին և հաւատին, երբ ինձ, քեզ, կամ այլոց, որպէս փորձուած և տեսնուած է, մեր ազգակիցներէն, հաւատակիցներէն աւելի հաւատարիմ են ծառայութեան և առեւտրի միջը : Եւ կարճ պատասխանը ինձ ստիպեց լռելոյ և մի այնուհետեւ Հայերին վերաբերեալ մին խօսք ասել նրան, ըստ որում տեսայ նորա խօսքը շատ ճշմտրիւս էր :

Եւ ազդու և հակիրճ պատասխանից յետոյ միտեց խղճմտանքս կրկին անհանգրտանալ, կրկին աներեւութաբար հակիլ քրիստոնէութեան կողմն, ամենայն ժամ ամենայն բովայն մտքիցս անց էր կենում մին հնաբոյլ ձեռք բերեմ քրիստոնէութիւնը : Ետեմ եմ անամօթաբար մին հնաբոյլ Ի՞նչ հարք էր հարկաւոր ինձ, մի՞թէ չէի կարող առաջուան նման ներքուստ քրիստոնեայ լինիլ . մի՞թէ չէի կարող Հայերին հակառակ ջիտակ և ջներգործել . մի՞թէ չէի կարող տարին մին անգամ Թարգմաղու նման տեղումը, ուր շատ Հայք կային, առենա ծածկաբար քահանայ բերել տայի և խոստովանուելի հաղորդուելի : Չարմանք է, երբ ես աստիճանի հողիս գրում էր՝ միշտ հակառակ կողմն

էի ինձ ապաւան շինում : Զիտի երեւակայում էի, կնոջս էնքան խանդակաթ սիրում եմ, և արդէն յղե է, սրբասում եմ ժամանդ անանկ, աներս արեղարդ եօթանասուն տարեկան մարդ, շուտով կմեռնի և ես մեծ կարողութեան տէր կլինիմ, Առել յման խան Ասրղաբի դանձապետն եմ, և բոլոր Ետրպատականը առաջես խոնարհում է, ընդ հակառակն ուր զնամ քրիստոնէութիւնս շարունակեմ, երբ վերջի-շեղների ոչ մինը չեմ կարող ձեռք բերել : Տես, որդի, մին մարդ, ինչ կերպ մարդկանց բնկերակցութեամբ իւր կենաց մեծ մասն անց է կացնում, կամ պարզն առած, ինչ մարդկանց հետը նստում է ու վեր է կենում, Ի՞նչպէս է նրանցից իւրեան բարոյականութիւնը ստանում : Իմ կարծիքը էն է, որ շատը վատ մարդկանց հետ ընկնելով, իւրեանց ապաղայ կեանքն տարեջանիկ են անում, թէ և աշխարհից փառաց և պատուոյ ծէրն ևս են հասնում :

Եւ տեղ միայնակացը գլուխը քաշ ձրգեց և տասն բուհեշափ լուռ մնաց, և յետոյ վերադառ, է՛հ որդեակ՝ շատ խօսելիս զլուխս սկսեց ցաւիլն, երկար խօսելը չէ էնքան ինձ զգալիս որքան անցեալ կենացս վատ յիշատակներն կրկին միտ բերելս, ինձ սրտամաշուկ է անում : Բաւական է . . . բաւական որքան սրտմեցի, ներէ՛ ինձ Տեր բնդ քեզ :

Երգարե ևս ևս նշմարեցի որ ոգորմել ծկունուոյ ձեպ ձերմակ և կարմրածեռ երեսը՝ սրտի նեղութենէն մեծ փոփոխութիւն էր ստացել, և վառվառ վառվում էր, աչքերն էլ կրակի նման շուռմուռ զարով պլպլում էր և բոլոր անձը զողողողում էր, վասն որոյ ևս ևս կանգնեցայ, կիսաբերան

մնաս բարեւ ասելով, չգիտեմ ինչի՞նչ տրբոտում տխուր հեռացայ նրանէ, շարունակեցի զառ ի վայր ճանապարհս դէպ ի վանքը: Անականք ես նշմարեցին իմ կերպարանքի վերայ տխրութիւն, որոյ պատճառն եւ ինձ անհասկանալի էր՝ նոցա ասեցի, վասն որոյ ամենայն օրուան նման էլ նրանք չհարցրին պատմեմ նոցա միայնակեացի ասածները:

Օգոստոս 27-ին առաւօտեան ուշ վերկացայ քնիցս, վասն որոյ եւ խնդրեցի վաճառորդ փոքր ինչ կերակրեղէնից, ուտելիքից տայ ծառայիս, որ վերառնէ բերէ հետս, զիտէի որ ուշանալուս համար չեմ կարող ճաշուան ժամանակը վերադառնալ, եւ խեղճ վանականացը ինձ սպասելոյ պատճառ կլինիմ: Այն մոռացել եմ յիշել, որ ամեն օր դէպ ի քարայրը գնալիս կտեսնէի ճանապարհին էս քարափի էն քարափի վերայ ուխտաւորների բերած նոր նոր պաշտօններ լոշումը փաթածած դրած, եւ երկրորդ օրը գնալիս կնայէի առաջուան տեսածներս կամ չէին երեւալ, կամ թէ ցրուած զետնի վերայ էս տեղ էն տեղ ածած կը լինէին: Ի հարկէ միայնակեացը, որպէս որ երեւում էր, նրանցով էր կերակրւում, նրանց տասնիցը մէկը չէր կարող տանել ուտել, անշուշտ չորեքկողմի գաղաններն եւ թռչուններն էլ էին նրանցով կերակրւում: Ահա, էս էր պատճառը, որ վանքի միաբանները կարծում էին միայնակեացն առանց կերակրի եւ հացի է ապրում:

Երբ հասանք քարանցաւի դուռը, ծառայիս ձեռքէն առի ուտելիաց կապոցն ու ներս մտայ միայնակ: Միայնակեացը պարկած էր, ինձ հէնց տեսաւ, վերկացաւ նըս-

տեց, նայեց ձեռքիս կապոցին, մինչեւ իմ ողջոյն տալս, ասեց, էդ ի՞նչ, երեւի միւս օրուան պարգէներդ ընդունելս՝ առիթ տուէ՞ց քեզ միւս անգամ ընծաներ բերել: Այ, պատասխանեցի, ոչ հայր սուրբ, այս իմ նախաճաշիկս է . . .

Հետս բերի խնդրել քեզ, բարեհաճէք էս օր միասին վայելեք, ինձ զգալի է, որ դու իմ քաղցածութեան համար մոռածում ես ամենայն օր: Սիրելի, ասեց միայնակեացը, որպէս տեսնում եմ, դու աշխատում ես էգլիսի բաներով ինձ կամաց կամաց եւ հնարքներով փափկացնել, որպէս զեւ աշխարհիս զեղխութիւնը ճաշակել տալը սովորցնես: Այս իմ չորաբեկ հացովը բաւական եմ եւ ուրախ իմ ուխտաւորներն էն քան ուտելիք են բերում, որով ոչ թէ ես, այլ եւ քսան քեզ նմաններն էլ կարող են կերակրուիլ: Վաւրիցի հայր, ընդմիջեցի նորա խօսքը, Ես տուած երկինք, թէ ես էդ զխտաւորութեամբ յաճախում լինիմ քեզ մօտ, որպէս եւ էն օրն էլ երդուեցայ: Իմ նպատակս ոչ այլ ինչ է, կրկնում եմ, եթէ ոչ քո օրհնութիւնը ժառանգել, եւ էդ ականատես հնութիւնները, որք կկերարբերին ըստ մեծի մասին մեր քաղցը հայրենեացը, — մեր քաղցը հայրենեացն եմ ասում, չթողուլ թաղուած մնան էս քարանցաւի մէջը:

Հայրենիք բառը, նշմարեցի, խոր ներգործեց բարի միայնակեացի սրտումը, վասն որոյ եւ քանի մի անգամ հայրենիք հայրենիք կրկնելով, ասեց, չեմ մոռացած որդի, չէ, չեմ մոռացած, առաջուան քո զրոյցը թէ, մեր հայրենիքն այժմ երջանիկ է. . . երջանիկ է Հայաստան . . .

երջանիկ նորա որդիքը . . . եթէ . . .
էն Պարսիկ անիրաւ տիրապետողաց յուզ-
կահարութենէն, զերութենէն ազատուած
են: Վասնի քանի արիւնհեղութիւնք,
սովք, զերութիւնք, երկրէ երկիր զաղթա-
կանութիւնք, եւ . . . եւ մեղաւորս ա-
կանատես եմ եղած. աշխատեցէք, աշխա-
տեցէք ուրեմն ամենայն եղանակաւ էդ ձեր
ազատութիւնը բարբարոսների ձեռքից՝
ազնիւ կրախտազիտութեամբ փոխարինել:
Հայր պատասխանեցի, հայր, առանց սնա-
պարծութեան կարող է իւրաքանչիւր
Հայն հպարտանալ, որ ոչ մին ազգ, որ
տէրութեան որ հնազանդել է, թէ մեծ է
եղած և թէ փոքր, էնպիսի ջերմեռանդու-
թեամբ չէ ծառայել նրան ինչպէս Հայն,
որ մինչև մոռացել է իւր ազգային պար-
տաւորութիւնները, որն որ շատ անգամ
աւելին յիմարութիւն է համարուել: Ար
ժողովուրդ, որ ազգ կարողացաւ էնքան
տէրանց ծառայել, չորս կողմի անթիւ հա-
ւատոյ թշնամեաց հնազանդուելով, ու
իւր ազգութիւնը պահպանել էնքան եր-
կար ժամանակ: Աւր է էն մեծ Ասորեստան,
ուր Մաբք, ուր Հրէաստան, ուր Ազգիպ-
սոս: Արը նրանցից էս օրուան օրս կարող
է հաւասարվել մեր ազգին. միթէ մեր
ազգի հաւատարմութիւնը չէր, որով կա-
րողացաւ էսքան ժամանակ զիմանալ և
տոկալ էնքան զժուարթութեանց:

Աւրախ եմ հոգւով չափ, ուրախ: Ե-
սեց ու լռեց: Առութիւնը և խռովեալ
ղիմաց փոփոխութեմը ցոյց էին տալիս նրա
հոգւոյ և սրտի մըրմըրումը:

(Երբեք-էնէն)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Եւրոպացոց գաղափարք Հայոց վերայ. — Հայոց
վաճառականական եղև յարաբերութիւնք ընդ Գաղ-
ղիոյ. — Խալսկոց ժամանակ. — Իւրեմ Զ. Լուսին-
եան վերջին թագաւոր Հայոց, անց նորին, հաշտասե-
րդականութիւնք ընդ մեզ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ, եւ
գերեզման. — Հայոց համար Գաղղիացոց աշխատ-
սիրութիւնք. — Հայոց կենդանի լեզուն ի ներառմէ
փառիզո. — Հայազգի ուսանողք:

Ամբողջ եւրոպայի բոլոր ազգերը Հայ-
ոց ազգի վերաբերմամբ բաժանվում
են երեք դասակարգի: Առաջին դասա-
կարգին պատկանում են այնպիսի ազ-
գեր, որք՝ համարեա ամենեւին գաղա-
փար չունին մեր ազգի վերայ եւ երբէք
չեն ունեցել նորա հետ որեւիցէ պատ-
մական յարաբերութիւններ, ինչպէս
գոր օրինակ Սկանդինաւեան թերակղզ-
ու Սվէդացիք եւ Նորվէժացիք, Պորտու-
գալացիք, Զուիցերիացիք, Բելժիգացիք
եւլն: Երկրորդ դասակարգին պատկա-
նում են այն ազգերը, որք թէեւ լաւ
ծանօթ են Հայոց ազգի հետ եւ ունե-
ցել են նորա հետ կամ ի հնուց անտի
եւ կամ համեմատաբար նորագոյն ժա-
մանակներից ի վեր պատմական յարա-
բերութիւններ, բայց քաղաքական եւ
կրօնական կրքերից դրդուած՝ միշտ ա-
տել են եւ ատում են ու արհամարհում
են մեզ, ինչպէս զօ. Քաթօլիկները, Յոյ-
ները եւ այլք: Իսկ երրորդ դասակար-
գին պատկանում են այն ազգերը, որք
կամ ունենալով Հայոց ազգի հետ պատ-
մական յարաբերութիւններ եւ կամ
չնորհիւ իւրեանց բարձր լուսաւորու-